

Նույն ժամանակների գրական մեծագույն նվաճումներից մեկը պիտի համարել առակագրության ձևավորումն ու զարգացումը: Առաջինը եղավ Մխիթար Գոշը Հյուսիսային Հայաստանում, ապա՝ վարդան Այգեկցին՝ Կիլիկիայում: Իսկական աշխարհիկ գրականության լիարժեք կոթողներ էին նրանց կազմած առաջին առակագրքերը, որոնք այնպես էլ մնացին չգերազանցված հայ գրականության պատմության մեջ:

XII—XIV դարերի գեղարվեստական արձակ գրականության պատկերը թերի կլինեն, եթե չհիշեինք նաև թարգմանական հուշարձանների յուրատեսակ ազգայնացման երևույթը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Պղնձե քաղաքի, Փահլուվ թագավորի պատմությունն հենց այս շրջանումն է, որ էական կերպարանափոխություն են ապրում՝ շնորհիվ նրանց մեջ մուծվող հայկական «կաֆա» կոչված երգերի:

Այս շրջանում ևս մեծ դեր էր վիճակված հոգևոր բնույթի զանազան ժողովածուներին, հատկապես զարգացող ճառերնորներին, Հայսմավուրքներին, նոր վարքագրություններին, որոնք յուրովի նպաստում էին գեղարվեստական արձակի զարգացմանը:

Գեղարվեստական գրականության առանցքային հարցերում XII—XIV դարերը մեծ դեր խաղացին նաև ժողովրդական բանահյուսության ըստ ամենայնի օգտագործման առումով, Այստեղ նկատի ունենք ինչպես թեմաների, ժանրերի, այնպես էլ արվեստի, լեզվի հարստություններից օգտվելու համարձակ փորձերը: Մեծ զարգացում ապրեց հանգարվեստը:

XII—XIV դարերում էր, որ հայ բանաստեղծները կերտեցին բազմատեսակ ստեղծագործություններ, սկսած հանելուկների քառյակներից, կաֆաների ու թնյակներից, մինչև Ֆարման Մանկան հերոսական ու սիրային մեծածավալ պոեմը:

Դժվար է նկատել միջնադարյան դասական որևէ գրական տեսակ ու թեմա, արվեստի էական առանձնահատկություն, որը կյանքի կոչված չլիներ այս շրջանում, թեև դրանից շատերը առավել մշակվեցին, կատարելագործվեցին, խորացան ու հարստացան հետագայում¹:

1. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆՐԳԵՐ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆՆԵՐ

Ժողովրդական երգը սակավ դեպքերում է, որ տեղավորվում է ժամանակի կոնկրետ հատվածի մեջ: Այդուամենայնիվ, հնարավոր է մեզ հասած համապատասխան ժառանգության մեջ նկատել որոշ մաս՝ կապված հատկապես XII—XIV դարերի հետ:

1268 թ. գերությունից ազատված Կիլիկիայի լեոն արքայորդու մասին այն ժամանակներում ստեղծվել է հայրենասիրական մի գեղեցիկ երգ: Այդտեղ գրվատվում է լեոնը որպես ազգային հերոս, որն օտարների ճնշումից

¹ IX—XVIII դարերի հայ գրականության ամբողջական պատկերը, որոշ բացերով, տես՝ Մ. Արեղյան, Երկեր, Գ (1968 թ.) և Դ (1970 թ.) հատորներում:

չի ընկճվել և չի հավատափոխվել: Ապա գովք է ասվում գերությունից նրա ազատվելու մասին: Սրտառուչ է հատկապես գերյալի վիճակը.

Լէոնն ի բերդին՝ նստել,
Դաստռակն՝ աշից ու կու լար.
— Քերվան, որ ի Սիս կերթաս,
Դուն խապար տանիս պապայիս...

Նույն ժամանակների և նույն ոգու արտահայտությունը պիտի համարել «Վայրի հաւուկ...» բառերով սկսվող երգը, որտեղ փառաբանվում է գերված անանուն հերոսը: Նրան ոչ մի կերպ չեն կարողանում կաշառել: Նա էլ է տը-խուր, նրա մտորումներն էլ կապված են հայրենիքի ու հարազատների հետ.

Զուրախանայ սիրտ բաժանելոյս յընկերացս, որ չեմ յիմ երամս.
Սրտաբեկեալ և մեջակոտոր, ճար շունիմ, զի՞նչ լինիմ գերիս...

Նա մի երազանք ունի.

Ապա՝ լինի, որ թուշիմ ազատ, վերանամ, խառնիմ յիմ երամս....

Գերվելու, ապա՝ դիմադրելու և ազատվելու մասին եղած այս երգերը կապված են XII—XIV դարերի հետ: Որոշ ժամանակ անց հիմնականում իշխում է գերությունը և՛ երկրում, և՛ զբոսում՝ ծնունդ տալով «Կռունկի» նման երգե-լիին և պանդխտության ողբերին:

Հայրենեմբը հայ հին ու միջնադարյան բանաստեղծության մեջ մի ուրույն բնագավառ են կազմում: Նրանք մեր անցյալի քնարերգության գլուխգործոց-ներն են: Հայրենները հորինված են հատուկ տաղաչափությամբ, հիմնակա-նում, աշխարհիկ թեմաներով, ժողովրդական մտածողությամբ, խոսակցա-կան լեզվով, փոքր ծավալով և բարձր արվեստով: Նրանք ունեցել են երաժշտա-կան եղանակներ և երգվել նվագարանների զուգակցությամբ:

Հայրենների հնադույն աբձազանքներին հանդիպում ենք դեռևս V դա-րում գրի առնված նախաքրիստոնեական երգերի փշրանքներում.

Հատուած գնացեալ Վարդգէս
Մանուկն ի Տուհաց գաւառէն,
ԶՔասախ գետով եկեալ,
Նստեալ զՇրէշ բլուրով...

Նույնքան հին ծագում ունեն ծիսական հայրենները՝ գրի առնված միջ-նադարում և հատկապես XIX—XX դարերում: Հայրենային ուշագրավ ար-ձագանքների ենք հանդիպում նաև Սասնա Շուերի «Ողորմի»-ներում և երգա-լիին մյուս հատվածներում:

Դեռ միջին դարերում հայրենները կոչվել են անտունիներ՝ հետադայում, հատկապես Ակնում, պահպանվելով մեծ մասամբ այդ անվան տակ: Թե ին-չո՞ւ են նրանք հայրեն կամ անտունի կոչվել, դեռևս զոհացուցիչ պատասխան չկա:

Հայրենների ընդհանուր հիմքն ունի ժողովրդական կամ գուսանա-ժո-ղովրդական ծագում: X—XIV դարերում, զարգացող քաղաքային կյանքի,

արհեստների և առևտրի ծաղկման, ինչպես և աշխարհիկ ոգու հզորացման շնորհիվ, հայ ճարտարապետության, քանդակագործության, մանրանկարչության, բանաստեղծության բուռն վերելքի շրջանում, իրենց ծաղկման դարաթեմակերպ են հասնում նաև գուսանական հայրենները, Գուսանները, լի-նելով բնությունից օժտված երգիչ-բանաստեղծներ, հին հայրենների օգտագործմամբ, հորինում էին գրական մշակումի մակարդակի հասնող հայրենների նորանոր շարքեր, որոնք մտնելով ընդհանուր շրջանառության մեջ, բռնում էին ժողովրդականացման ուղին և նոր որակ հաղորդում հայրենների գանձարանին:

Փորձելով որոնել հայրենների ստեղծման ու զարգացման ավելի կոնկրետ միջավայր, պետք է մատնացույց անել ժամանակի խնջույքները, տոնախմբությունները, ուխտավայրային հավաքները, ծիսական արարողությունները և երիտասարդական կամ, ինչպես ընդունված էր ասել, կտրճվորաց միությունները: Բոլոր դեպքերում երիտասարդական ավյունի արդյունք է նրանց մեծագույն մասը: Դրա ապացույցը սիրո երգերն են՝ մանկունք, կրտրիճ, տղա, աղջիկ, աղվոր, մորճ և նման այլ բառերի առատությամբ, որոնցով դիմել են միմյանց հայրենների ստեղծողներն ու կատարողները:

Հայրենների հարստությունն իր հմալքի շնորհիվ դեռևս X դարից արժանանում է հայ բանաստեղծների ուշադրությանը: Վերջիններս, սկսած Գրիգոր Նարեկացուց մինչև XVII դարի բանաստեղծները, շարունակում են ոչ միայն օգտվել հայրենների առանձնահատկություններից, այլև երբեմն գրել հայրենների սեփական շարքեր: Որպես օրինակ կարելի է հիշել Ներսես Շնորհալու մի քանի հանելուկները, Հովհաննես Երզնկացու, Ֆրիկի, Վարդան Բարձրբերդցու, Հովհաննես Թլկուրանցու, Հովասափ Սեբաստացու և այլոց հայրենների շարքերը: Բացառիկ արժեք են ներկայացնում հաշատուր Կեչառեցու, Ֆրիկի, Գրիգորիս Աղթամարցու, Զաքարիա Գնունեցու և ուրիշների գրած հայրենանման կաֆաները՝ մոծված միջնադարյան թարգմանական գեղարվեստական արձակի մի շարք նմուշներում («Պատմություն Ալեքսանդրի Մակեդոնացվո», «Պղնձե քաղաքի պատմություն», «Պատմություն Փահլու թագավորին» և այլն)՝ որպես երգ: Քիչ չեն դեպքերը, երբ անհատական վերոհիշյալ հայրեն-կաֆաները ներմուծվել են գուսանա-ժողովրդական հայրենների շարքերի մեջ, որպես նրանց բաղկացուցիչ մաս, իսկ հայրեններն էլ կոչվել են կաֆա:

Ահա այս լայնահուն ու համաժողովրդական բնագավառն է, որ անկախ ամենաանբարենպաստ պայմաններից, մեծամեծ կորուստներով հանդերձ, գոյատևել է ինչպես գրավոր, այնպես էլ բանավոր եղանակով և հասել մեզ:

Երկար ժամանակ, սկսած 1880-ական թվականներից, այն թյուր կարծիքն էր իշխում, թե հայրենների ողջ հարստությունը պատկանում է XVI դարի աշուղ Նահապետ Քուչակին, Չնայած հենց սկզբից էլ այդ շփոթությունը հանդիպեց լուրջ առարկությունների, սակայն, ավանդական դարձող սովորությամբ, հայրենները հավաքվեցին Քուչակի անվան տակ: Երբ հակասող փաստերն ավելի շատացան և հարցի պատմա-գիտական կողմն սկսեց լրջորեն վնասվել, Մ. Աբեղյանը հատուկ հատորով հիմնավորեց հայրենների բուն

հարստության գուժանա-ժողովրդական ծագումը², Հետադայում երևան եկան նորանոր մեծարժեք փաստեր, որոնք վերստին համոզեցին մեծանուն գիտնականի կարծիքը:

Իրենց շոշափած հարցերով հայրենները կարող են բաժանվել մի քանի խմբի. ա) ծիսական, բ) սիրո, գ) պանդխտության, դ) խոհա-խրատական:

Ծիսական հայրենները՝ հնագույններն են. ահա մի նմուշ, ուր անհասկանալի կրկնակներն ու հնագույն պատկերացումների մնացուկները մեզ տեղափոխում են դեպի հեռավոր դարերը: Ըստ երևույթին, հետազայում այն հարմարեցվել է Քրիստոս աստծու գովքին.

Ա՛յ իմ աստուածատուր, ա՛յ, կտրիճ, էղաւղ, օ՛յ,
Ապա ո՞ր մար որ զքեզ բերել, ընկալ, օ՛յ.
Թէ զինք մարդ-մարդն չէ, ա՛յ, բերել, էղաւղ, օ՛յ,
Ոչ կնիկ դայեկ սընուցեր, ընկալ, օ՛յ.
Թէ եղն ի մօրին, ա՛յ, բերել, էղաւղ, օ՛յ,
Խրկազվին կաթով սընուցեր, ընկալ, օ՛յ,
Աստղունք իր օրօրքն, ա՛յ, տըւել, էղաւղ, օ՛յ,
Լուսինկան ի լուսն է հաներ, ընկալ, օ՛յ,
Յիսուս ինքնսան ալլ եղեր, էղօյտէ,
Որդանան գետըն մըկըրտել, ընկալ, օ՛յ,
Կընքել, իր անունն, ա՛յ, դրել, էղօյտեղ,
Այս աճունճ մեր նոր թագաւոր, ընկալ, օ՛յ:

Դուրս թողնելով կրկնակային ձայնարկությունները, որ ընդգծել ենք, ստանում ենք կնունքի հայրեն:

Հայրենների լավագույն մասն ու մեծագույն հարստությունը նվիրված է սիրո թեմային: Այդ հայրեններում մերթ հանդիպում ենք սիրող երիտասարդին, մերթ նաև նրա սիրուհուն, իսկ մերթ էլ նրանց խանգարող մի երրորդ անձնավորության: Այս առումով սիրո հայրենների ամբողջությունը կարծես մի գողտրիկ սիրավեպ է՝ իր ներքին սյուժեով ու գործող երեք անձերով: Ուշադիր լինելիս դժվար չէ նկատել, որ միմյանց սիրող տղան ու աղջիկը ժողովրդի ընտրյալներն են՝ իրենց ազնվագույն զգացմունքներով, անձնազոհ նվիրվածությամբ, առօրյա հոգս ու կարիքով, իսկ երրորդ ուժը մերթ երկիր ներխուժած օտար թշնամին է, մերթ երկրի ունևոր տերը, մերթ էլ ուղղակի մի ուրիշ երիտասարդ: Ըստ այդմ էլ, հայրենները տողորված են մերթ հայրենասիրական, մերթ սոցիալական, մերթ էլ կենցաղային տրամադրություններով: Բոլոր դեպքերում էլ, սակայն, առաջնայինը՝ սերն է, որը մղում է պայքարի:

² Տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, Բ, Երևան, 1967, էջ 9—280:

³ Ամեն մի կոնկրետ դեպքում «Այս անուն» բանաձևի փոխարեն տրվել է կնքվողի անունը (բնագիրը տե՛ս Ա. Մեաքալանյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 126):

Հայ իմ սերկեիլ մորճիկ,
 Յի՛նչ ատեն էիր սիրելու.
 Չար փուշն է ի քեզ պատած,
 Որ չկայ ճարակ մտնելու.
 Չար փուշ սլատողին ճկրուն՝
 Ես հագնեմ ճօշան կռուելու.
 Գամ, մտնում ու վարդ քաղեմ,
 Թող հոգեկա ի տեղըն ելնու:

Պանդխտության հայրեններում արտացոլված ենք գտնում կամ առևտրա-վաճառական նպատակներով սլանդխտած, կամ օտար թշնամուց հալածված կամ էլ աղքատության ստիպումով հեռավոր ափեր մեկնած երիտասարդների հոգու ծանր ապրումները: Ահա մի հայրեն, ուր կամովին պանդխտող երիտասարդը մտահոգված է իր սիրուհու ճակատադրով.

Զիմ եարն էմանէթ կուտամ՝
 Ի վարդին մէջըն պահեցէք.
 Թ'երթամ ու շուտով դառնամ՝
 Զամանաթս ի տէր հասուցէք.
 Թ'երթամ, խարիպուկ մեռնիմ՝
 Վարդըն ձեզ, ըզտէրն յիշեցէք:

Խոհա-խրատական հայրենները հագեցված են ժողովրդական փիլիսոփայությամբ ու առօրեական մտորումների իմաստավոր ամփոփումներով: Գողտրիկ է, օրինակ, մահվան թեմային նվիրված հետևյալ հայրենը.

Մահալօքս ի վար կուգի,
 Նա տեսայ շոր գանգ մի պառկած.
 Ոտոքս ալ թապալ տվի,
 Նայ երեսս ի վեր ծիծաղաց.
 Դարձաւ պատասխան երես,
 Ի՛նչ կանես, կտրիճ շփացած.
 Երէկ քեզի պէս էի,
 Այսօր զիս այս հալս է ձգած:

Հայրենների մեջ լավագույն եղանակներով են վերարտադրված ոչ միայն մարդկային հոգու ապրումները, կնոջ գեղեցկության հմայքն ու սիրո ուժը, այլև բնության հրաշալիքները, Բնությունն էլ հաճախ անձնավորված մասնակցում է զարգացվող տրամադրությունների բացահայտմանը.

Սուրբ Աստուածածնա տօնին,
 Որ իջաւ տիլպէրն ի յեգին...
 Քաղեց զիւր հոռոմ լունին,
 Լուկ ելից ի շար շմաթին.

Շմաթն ալ ի վեր քաշեց,
 լուկ ցաթեց շաուիղն ի յեզին.
 Խաղողն ալ զիր պէյթն ասաց,
 Թէ. «Հասայ սրտիս մուրատին.
 Օր մի՛ կիւզէլի ծոցին,
 Քանց հազար՝ ներքև տերևին:

Հայրենները հարուստ են պատկերավոր մտածողության և բանաստեղծական նուրբ ընկալումների բացառիկ անակնկալներով.

Քո ծոցն առաւօտ նման,
 Քանի որ բացեմ՝ լուսանայ...

Հայրենների մշակույթը համաժողովրդական (իմա ժողովրդա-գուսանական և անհատ հեղինակների) հարստություն է՝ սերած հայ ժողովրդի դարավոր ընթացքի ճանապարհին, որպես նրան դեպի լույսն ու բարին, դեպի ազնիվն ու վսեմը առաջնորդող նվազ։ Այն ոչ թե մի անհատի, այլ հարյուրհազարների բարձր ճաշակի, նուրբ ընկալումների, խոր զգացմունքների և իմաստուն մտածողության յուրահատուկ բյուրեղացումն է:

2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

XII—XIII դարերում Հյուսիսային Հայաստանի և Հայոց Արևելից կողմանքի միավորմամբ ստեղծված վարչա-քաղաքական նոր միավորը, հատկապես Զաքարե և Իվանե եղբայրների իշխանության տարիներին, մեծ դեր խաղաց հայ ժողովրդի պատմա-քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում։ Միայն հզորացող Կիլիկյան Հայաստանն էր, որ այդ ժամանակ, ինչպես նաև հաջորդ հարյուրամյակում, կարողացավ ոչ միայն մրցել Հյուսիսային Հայաստանի քույր դպրոցների հետ, այլև հզորանալով համընթաց քայլել եվրոպական առաջավոր երկրների շարքում։ Նկատելի է հայ դրպրության այդ երկու խոշոր հատվածների փոխադարձ կապը և բարեբար ազդեցությունը՝ միմյանց վրա:

Մխիթար Գաշի (մե.ա. 1213 թ.) գրական ժառանգության մեջ Դատաստանազրբից բացի, կան նաև առական, մեկնություններ, աղոթքներ, թղթեր:

Մխիթար Գոշը հիմնադիրը հանդիսացավ գեղարվեստական արձակի մի ողջ ուղղության՝ հայ առակագրության։ Ժողովրդական լայն զանգվածներին դաստիարակելու, համախմբելու և լուսավորելու քաղաքացիական մեծ պարտքի զպացման արդյունքն է 190 առակ պարունակող նրա ժողովածուն⁴. «Ոչինչ պատուական, քան զհասարակաց օգուտն». ահա նրա նշանաբանը։ Այս կարևոր նպատակին հասնելու համար նա, բնականաբար, պիտի դիմեր հենց

⁴ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Առակներ, հրտ. էմ. Պիվազյան, Երևան, 1951: